

Հրամանը գործադրուեցաւ: Թանձր ծուխի սիւն մը անտառին մէջէն բարձրացաւ դէպի երկինք, դէպի Աստուծոյ դահլին առջեւ: Գահը թափուր էր: Կարաւանը քալեց թէ չքալեց, մարդ չիմացաւ: Լռութիւն մը կար համատարած:

Վ. ՀՈՎԱԿ

11. — ԲԵՐԱՑԻ ՓԱՓԿԱՍՈՒՆ ՕՐԻՈՐԴ ՄԸ
ՀԱՅ ԳՈՂԳՈԹԱՅԻ ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՑ

Կարժէ՛ որ ճանչնանք զինքը, կրակի եւ արիւնի մկրտութիւնը տեսած եւ զգացած այդ քամբախտ օրիորդը, ՏէՐՏԷՐԵԱՆ ՄԱՐԻՆ: Ժպտուր սառած երեւոյթ մը ունի իր տմոյն դէմքին վրայ, որ կը խռովէ զքեզ, մինչ իր նայուածքը, տրտում, յողմած ու նուազուն, կարծես մոլորած է անցեալի մշուշին մէջ:

Մեզի էր անցած շարթու: Հետաքրքիր հարցումներէս անհանդիստ, կը պատմէր դրուագներ՝ ջարդի ու քսոորի ցուցանքներէն:

Ասկէ 5 տարի առաջ, այն ինչ էսայեանէն ուսումնաւարտ եւ 17 դարուններ ողջունած աղջնակ Մարի կը նետուի դաւառի մէկ անկիւնը, Կիւրին, կրթական իր անդրանիկ առաքելութիւնը սկսելու: Հոն, «Ազգ. Հայուհեաց» վարժարանին իբր տեսչուհի՝ հազիւ ութամսեայ պաշտօնավարութիւն մը ունեցած, զուլումը ծայր կու տայ:

Կիւրին, Սերաստիոյ նահանգին այդ հայախօս, հայաշատ քաղաքը, մեր լուսահոգի Քասիմին շէն հայրենիքը՝ 1915-ի ամառնամուտին՝ թատր կը հանդիսանայ իսլամական սկիւրագործութեանց, եւ 2500 տնուոր հայ բնակչութենէն 90 առ 100-ը կը մատնուի հուրի եւ սուրի, առանց հաշուելու դեռ՝ շուրջի հայաբնակ դիւղերը, Ղարասարն ու Մանճըլըլը, նոյնպէս դարձմար:

Քաղքին Հայոց թաղերն էին Չախճորը, Խասպաղը, Ղարաթէփէն եւ Շուղուլը, իւրաքանչիւրն ունենալով իր ուրոյն դպրոցն ու եկեղեցին: Չախճորը մէջերնուն առենէն աղքատիկն ըլլալուն՝ Պոլսոյ «Ազգանուէր»ը փութացած էր նոյն հայնոցին մէջ կրթարան մը բանալ:

Ոչ եւս են հիմա, իր հարիւրաւոր սանուհիները: Վարդանեան Հայկուկ՝ Մարիի պաշտօնակից ուսուցչուհին, Տէր Զօրի անապատներուն մէջ մեռեր էր, եւ Մարաշի ձղըլեան Եղիսարեթ դեռ 2 ամսուան հարս գեղանի՝ Դամասկոսի արեւներուն տակ դացեր էր պտըտցնել իր կմախք մարմինը: Արցունքոտ պատմութիւն ծայրէ ի ծայր:

Առտու մը յանկարծ փոթորիկը կը պայթի: Կուսակցականք ժիւհողոյն կը ձերբակալուին եւ բանտ կը նետուին: Օրերով չարչարանք: Վարդան ձղըլեան, Եղիսարեթի ամուսինը, պարթեւ հասակով, աղուոր, կապտաչուի, քաղքին Հայութեան պարծանք այդ պատուական տղամարդը՝ խաղալիք դարձած է Քեամիլի, ոստիկան-զինուորներու այդ հրէշ պետին ձեռքը, «Ուզումս Վարդանա ուզումս պիւր տէյնէֆ կէքիլիմ...»(1): Երաշխիքը պէտք է տանիլ անտրտունջ, ոտոյիկեան համբերութեամբ մը: Մերկ ներբաններ կը ճաթոտին անխնայ հարուածներէն, եւ առտու մըն ալ Վարդան, Չուլճեան Չղօն եւ Ազարեան Գեղամ կը փոխադրուին իբր թէ Սվազ, բայց Կիւրինէն քանի մը ժամ հեռու, ձորի մը եզրին քաւելու հայ ծնած ըլլալու մեղքերնին:

(1) Երկայնահասակ վարդանիմ, երկայն գաւազամ մը բերէֆ...

Ետեւնուն 3 հոգինոց ուրիշ խումբ մը՝ նահատակութեան տարբեր ձևեր մը տակ: Առաջնորդ Դիմաքսեան Խորէն Ս., Վարդապետեան Յեսու՝ զարդացեալ քահանան եւ Բողոքականաց հովիւ՝ Մուղալեան Պետրոս պատուելին կը նստեցնեն կառք: Պատուհաններէ անոնց երթը կը դիտեն անձկազին: Ժամ մը չանցած՝ կառքը դատարկ եւ արիւնոտ կը դառնայ...:

Եւ եղաւ վաղորդայն, օր քաներո՞րդ. ահաբեկ միտքերու գործը չէ հաշուել. ուղեղներ թմրած են այլեւս: Ահա՛ ուրիշ կծիկ մըն ալ, թեւերնին կապ-կապ, հոյլը՝ տեղւոյն կրթական գործիչներուն, որոնցմէ յիշենք Նարպէյեան Նշանն ու Զիլինկիրեան Գրիգորը, քաղաքէն դուրս՝ ոչխարի պէս եաթաղանի տակ պառկեցուցուած:

Հապա ջոջե՞րը: Հայը չհատնիր՝ Աստրծու օրերուն պէս: Ուրբաթին Շաբաթը կը յաջորդէ, եւ ահա՛ ճամբայ են հանուած յայտնի առեւտրականներ՝ նախօրօք սոխի պէս կճպուած. Խրայեան եւ Շահպաղեան Յակոբներ, Արպոյեան եղբայրներ, Մատուկեան Միսաք, Տէր-Նահապետեան Մկրտիչ, Մակարեան Թորոս, Կէրկէրեան Սիմոն եւ Արթին. ո՞ր մէկը թուել:

Սրտածմլիկ էր տեսքը Ծ-րդ. Թափօրին: 15-էն 18 տարու տղաքն են(1), արու եւ արի սերունդը՝ որուն պիտի յաջորդէր կարաւանն անկար ծերերուն, բոլորն ալ ինկած՝ բահի ու բիրի հարուածներով:

Բոլոր արունները կը մաքրուին քաղաքէն: Կարգը կու դայ կուսակցականներու կիներուն, քոյրերուն եւ ազգականներուն: Բանտ կը լեցունեն բոլորնին մէկ, մօրէ մերկ կը հանուեցնեն եւ ղլխիվայր կախելով կը սկսին դանակոծել յետոյքներէն, մինչ Քեամիլ, ծեծի պահուն, կ'երգէ դժօլսքի քրքրչով մը. «Դաշնակցական խումբ... գնանք մեք Սասուն...»:

Տրամը կը շարունակուի դեռ բեմադրուիլ 4 հայնոցներուն վրայ: Յունիս 15-ին 7-րդ. եւ վերջին վարադոյրն է որ կը բացուի, սարսուղին արարը տեղահանութեան, որ ամիսներ կը տեւէ: Իրենց պաշտպաններէն յաւիտենապէ՛ս զրկուած, տուներնին տեղերնին լքած, շալկած են բոլորն ալ կապոցներնին, իրենց գոլլոթան մազլցելու, այսինքն Այնթապի ճամբով դէպի Տէր Զօր ուղղուելու:

Դուն, պատուհաս գեղեցկութիւն, որ ենթակայ ես առեւանդման ու լլկումի, երբեմն տաճկնալո՛ւն մէջ տեսնելով փրկութիւնդ: Դուն, աղէտալի՛ զառամութիւն, որ անատակ ես տոկալու անապատի ուղիներու տաժանքին: Եւ դուն, մահու սարսափին անզիտա՛կ մանկութիւն՝ որ քղանցքներէ կախուած՝ հաց ու ջուր կը ճուաս. — Ամէնքնիդ մէկ քաշկուտեցէ՛ք հիմա տխուր դոյութիւննիդ՝ Ալպիսթանի բարձունքներէն դէպի անդունդները, մշտակարար կառ սուրնին տակ ժանտարմային ժանտափուտ...:

**

Հարստահարութեան մոռյլ դաշտին մէջ երբեմն ծաղիկի պէս բան մը կը բացուի: Ապստամբն է այն, ծաղիկ մը՝ սոսկալի ու սխրալի՛ միանգամայն: Եթէ շատ բուսնի անկէ, կրնայ իսկ եւ իսկ խամբեցնել զիւային թա-

(1) Շուրուի բազը ծկլտած կը սպասէին 12 Գոլեմական տղաք հարբերդէն ու Սվազեմ-անոնք փորած են ինքնապաշտպանութեան դիմել, բայց ետէն մատնուելով հրացանագարկ եղան: Հետերնին էր քաջարի վարժուի մը, գոլեմական խանգառեան Մարիամը, որ հրաշքով վերապրող մըն է:

ուտաքը բռնակալութեան: Օրինակ՝ Վանը, Սասունը, Շապին Գարահիսարը, Ուրֆան:

Կիւրին հատ մը բուսցուց անկէ, մէկ՝ բայց եամա՛ն բուսցուց: Ծաղիկով մը դարուն չի դար, կ'ըսեն. հէ՛ է՛... դարուն չեկաւ բայց արի՛ւն եկաւ թուրքին բերնէն: Հէքիաթ չէ պատմածս եղելութիւն է: Կիւրինի այդ ապըւտամբը ՊՈԶՈ կը կոչուի, 35 տարու յաղթանգամ կտրիճ մը, որ 40 հոգինոց իր խումբը կազմած՝ լեռ կը քաշուի եւ 3 տարի անընդհատ ահ ու մահ կը սփռէ քաղքին շուրջը: Ա՛հ, Կիւրինի այդ կորիւնը որ կը մռնչէ, վրէժի այդ ուտմբը՝ որ կը պայթի լեռ ու սար, այդ բոշան, որ «բաշա» տիտղոսն իսկ կը ստանայ մոլեւաքանչ թուրքէն...:

Սարսափի նախօրեակին, ատոր խրճիթը կ'ապաստանի ահա՛ Տէրտէրեան, Բերայի այդ փափկատուն օրիորդը, երբ աշխարհահռչակ դայմագամ՝ Զէրքեղ Շաապ «Ըսթամպուլու»ն փնտռելու վրայ է գլինքը:

Գիշեր մը Պոզո, յոտից ցգլուկ գլինեալ, կը մտնէ իր տունէն ներս, ուտելիք առնելու եւ մէկտեղ տանելու իր կիներն ալ: Պոլսեցի վարժուհին կը պաղատի՝ իրենց ընկերանալու համար: Ոտքերուն տրեխ, գեղջուկի շալվարը հագած, հետերնին է ա՛լ, վերը: Լերանցամէջ քարէ փապար մը ապաստանն է եղած ամէնուն: Երեք շարաթ կ'ապրի միասին, փախստականը չունի կենցաղ, այդչափ կրնայ ըլլայ միայն:

Կեանքի քաղցրութիւնը թշուառութեան մէջ կը սաստկանայ կարծես: Վարժուհին կ'որոչէ քաղաք դառնալ նորէն, եւ կանանց կարաւանը չաւարտած՝ մէջերնին խառնուիլ: Առած այդ քայլին մէջ ողջ մնալու հաւանականութիւն մը կը նախատեսէ ու գիշերանց մի՛ս մինակ կը մտնէ քաղաք, մուծը պատած թաղերուն մէջ փնտռելով տուն մը՝ որ ճրագ ունենար:

Ի՛նչ ձեւի տակ ալ ըլլայ, լսեցէ՛ք, Հայեր, փախուստ մը հերոսութի՛ւն է թուրք եղեռնի օրերուն:

*

**

Վերջին կարաւանը՝ մնացորդացը հայ կիներու եւ մանուկներու, 1500 հոգի, ճամբայ կ'իյնայ: Վախի ու փախի օրեր, որոնք չեն լուսնար, չեն ալ մթններ: Այլպիսիքնէն 2 օր անդին, ձորի մը մէջ, քիւրտեր կը սկսին խուժել ժեռուտ լեռներէ վար: Զէնքի ձայներ աշխարհք են բռնած: Վարը, մարող մարողի, լաց ու կոծ ամէնուն բերնէն:

Ճանապարհի պատահական ջարդն է աս, ժանտարմաներու քիթին տակ: Աղուորները կը դատուին մէկիկ մէկիկ, մարմիններ կը մերկանան շորերէ, ծրարներ կը փախցուին ձիամբարձ, մինչ անդին՝ ծառերու բունին կապուած հայուհիներ կը ճենճերին, բոպիկ ոտքերնուն տակ խարի բոցեղէն դէզերով:

Եւ Աստուած չարթննար, եւ Աստուած չականեր...:

Մարի մէջերնին է, կզակները կղպուած, զգալով դադրելը կուրծքին դարկին եւ արեան շրջանին: Գետինը, տակաւին չպաղած դիակի մը քով երկընցած՝ կը սկսի հինումին չփակը բզքտել եւ հող ու արիւն քսել երեսին, մեռել կամ վիրաւոր ձեւանալու համար:

Երեք ժամ տեւող այս կոտորածը կը դադրի վերջապէս: Քիւրտերու վայրի հորդան կը մեկնի, աւարի եւ արիւնի ծարաւէն յազեցած, ու կարաւանը՝ կէսէն աւելին զեղջուած՝ ճամբայ կ'իյնայ վերստին: Կիւրինէն Այնթապ՝ 3-4 աւուր ճանապարհը 20 օրէն կարելի կ'ըլլայ աւարտել: Մարի կը

յաջողի Այնթապ մնալ, արաբ-կաթոլիկի մը տան մէջ իբր դաստիարակուհի, յետոյ Հալէպ կ'անցնի, եւ մինչեւ զինադադար՝ չքտի կեանք մըն ալ հոն բոլորելէ վերջ կը դառնայ Պոլիս: Հայրը մեռած էր, իր աղջիկը հեղ մըն ալ չլինալ տեսնելու մտմտութիւն:

Իր մտասեւեռումն է հիմա Եւրոպա մեկնիլ, աչքերը լուալ Զուլումի պատկերներէն, ուսման նուիրուիլ, ժընեւ մանկավարժուհի պատրաստուիլ: Քանի մը տարուան ուսանողի կեանք, եւ ահա մեր մօտը պիտի ըլլայ, կրկին դաւառ նետուելու եւ իր սեռին օգտակար հանդիսանալու անզուսպ մարմալով:

Յուլիս, 1919, «Ժամանակ»

12.— ՎԱԶԷ՛, ՀԵՐՈՍ ԱՂՁԻԿ...

Կիւրինէն էին: Շարժուան մը պսակ նո՛ր անցած էր իրենց գլխէն, երբ քաղքին տեղահանութիւնն էր սկսած: Եւ Զենոբ ու Զիւմրիթ խառնուեր էին շարքերուն այն անհուն կարաւանին, որ օրբանի մանուկէն մինչեւ զառամ ծերունին իր մէջը կը հաշուէր:

Հրդեհ կար, որ այդպէս շտապ կը փախչէին ամէնքն ալ: Հրդեհէ աւելի բա՛ն մը կար, Սոլոմ-Գոմոր, քաղաքին մէջ ու քաղաքէն դուրս, ամենուրե՛ք ուր վայրավատին Հայութիւն մը ստիպուած էր իր դոյուլիւնը քարշ տալու: Թորդոմեան սերունդին արշաւախումբն էր այս, տառապանքի անոտ-նակոխ խաւերուն մէջ նոր պեղումներ կատարելու...:

Անգամ մը ոստիկաններ այս գոյգը բաժնել էին ուզեր. Զիւմրիթ՝ իր ամդրանիկ սիրոյն հրայրքը կուրծքին՝ մազերը քակեր էր, աղամանդէ պախ-ճաւանդ մը զնելով սրիկաներուն ձեռքը: Այլուր նո՛յն սպառնալիքն էր կրկնուելեր. եւ հարսը մերկացեր էր ճիտի զարդոսկիներէն՝ ամուսինէն չզատուելու անդրդուելի կամքով:

Ինթիլլիլի ճամբուն վրայ, ի՛նչ ուրախութեամբ ակնաստես էին եղած անոնք Պաղտատի Շինութեանց Գիծին աշխատութեանց: Զիւմրիթ դերման երկրաչափի մը ոտքն էր ինկեր, որպէսզի իբրեւ բանուոր ընդունուէին եւ վար դրուէին: (Ո՛վ դեղեցկութիւն, եւ դո՛ւ, հայ կնոջ արտասուագ՛ին թախանձանք, ահա հրա՛ջը գործեցիք):

Տարագիր ամուլը Ֆիլիբ Հոլման եւ Ընկ. տառերը վրան՝ պզտիկ տաղաւար մը ունի հիմա, ձորի մը մէջ փութանակի կառուցուած: Զենոբ հող ու քար կը կրէ օրն ի բուն, կինն ալ լուացարար է եղած գործաւորական բանակին:

Չարքաչ կեանքի մը բոլոր զրկանքները ոչի՛նչ գեղջած էին սակայն Զիւմրիթի հրապոյրներէն: Նրբահասակ իր մարմինը կ'աճէր կ'աղուորնար, եւ աղուորնալուն հետ՝ փորձա՛նք ալ կը դառնար իր անձին: Բանուորներէն մինչեւ Զավուչներ՝ զմայլումի խօսքեր ունէին շրթունքնուն, ամէն անգամ որ ձորէն անցնէին եւ տաղաւարին քով՝ լուացքի տաշտին վրայ ծռած տեսնէին դեռատի այս հայուհին, իր բումբերուն եւ թեւերուն մերկութեանը մէջ:

Ու եղաւ ինչ որ կ'ենթադրուէր, ինչ որ կարծես ճակատագրուած էր ըլլալ այդ ամայութիւններուն մէջ, ուր հայ պատիւին դարանակալ թշնամին՝ միշտ արթուն իր աչքն էր սեւեռած:

... Գիշեր մը ստուերի պէս բան մը երեւցած էր ձորին կողմերը, տա-